

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет**

**О.М. Маклюк, Л.О. Нестеренко, М.М. Бессонова, О.Р. Давлетов,
О.М. Казакова, С.С. Черкасов, С.В. Білоножко**

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Міжнародні відносини, соціальні комунікації та регіональні
студії»
освітньо-професійної програми «Країнознавство»

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № від 12 від 23.06.2020 р.

Запоріжжя
2020

**УДК: [33+32](100)(091)(075.8)
Е457**

Маклюк О.М., Нестеренко Л.О., Бессонова М.М., Давлетов О.Р., Казакова О.М., Черкасов С.С., Білоножко С.В. Економічна та політична історія світу: навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», освітньо-професійної програми «Країнознавство». Заг. ред. Маклюк О.М., Бессонова М.М. Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 183 с.

У навчальному посібнику на основі новітніх досягнень історичної науки висвітлюються головні питання політичної та економічної історії країн світу від найдавніших часів до сьогодення. Лекції, словник термінів з політичної та економічної історії, перелік типових запитань до іспиту, список рекомендованої літератури. Це робить посібник зручним у користуванні й доступним для кожного студента.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, фахівців у галузях історії, країнознавства, політології, міжнародних відносин, а також для тих хто цікавиться історією світу.

Рецензенти

Андрєєв В.М., доктор історичних наук

Спудка І.М., кандидат історичних наук

Відповідальний за випуск

Омельченко А.В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Зміст лекційних занять	8
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ АГРАРНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	8
Лекція 1.1. Розвиток аграрних суспільств Старого світу: політичні та економічні особливості держав Стародавнього Сходу та античності (<i>Бессонова М.М.</i>)	8
Лекція 1.2. Становлення та розвиток аграрного суспільства. Місто в аграрному суспільстві Західної Європи (<i>Нестеренко Л.О., Маклюк О.М.</i>)	40
Лекція 1.3. Формування Європи як історико-географічного регіону. Політична та економічна історія давньої Британії (<i>Нестеренко Л.О. Черкасов С.С.</i>)	49
Лекція 1.4. Основні етапи розвитку європейських держав в епоху середньовіччя. Особливості правової системи середньовіччя (<i>Нестеренко Л.О., Маклюк О.М.</i>)	61
РОЗДІЛ 2. РАННЬОМОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ	77
Лекція 2.1. Формування капіталізму в Європі: етапи, регіони, форми. Ранні буржуазні революції (<i>Нестеренко Л.О.</i>)	77
Лекція 2.2. Реформація та її основні течії (<i>Нестеренко Л.О.</i>)	82
Лекція 2.3. Проблема міфологізації історії. Особливості створення політичних міфів в епоху раннього нового часу (<i>Маклюк О.М.</i>)	86
Лекція 2.4. Проблема абсолютизму в історичній науці. Формування англійського абсолютизму та його особливості (<i>Маклюк О.М.</i>)	95
Лекція 2.5. Міжнародні відносини раннього нового часу (<i>Нестеренко Л.О.</i>)	112
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	117
Лекція 3.1. Центральна-Східна Європа у системі міжнародних відносин нового часу (<i>Черкасов С.С.</i>)	117
Лекція 3.2. Особливості економічного розвитку провідних країн світу у перший період нового часу (середина XVII – кінець XVIII ст.) (<i>Білоножко С.В.</i>)	122
Лекція 3.3. Становлення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин після Першої світової війни: складові, протиріччя, наслідки (<i>Давлетов О.Р.</i>)	132
Лекція 3.4. Європейський фашизм: дефініції, варіанти, складові (<i>Давлетов О.Р.</i>)	140
Лекція 3.5. «Німецьке питання» після Другої світової війни (<i>Казакова О.М.</i>)	149

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ	161
4.1. Глосарій	161
4.2. Питання до іспиту	174
4.3. Список джерел та літератури з курсу	179
4.4. Інформація про авторів	182

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

РОЗДІЛ 1

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ АГРАРНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Лекція 1.1. Розвиток аграрних суспільств Старого світу: політичні та економічні особливості держав Стародавнього Сходу та античності (Бессонова М.М.)

План

1. Інтерпретації політичної історії людства та місце історії давнини серед існуючих концепцій.
2. Особливості аграрного суспільства в епоху давнини: східний (азійський) та західний (європейський) варіанти.
3. Особливості формування перших держав на Стародавньому Сході (за І. Д'яконовим).
4. Особливості політичного устрою первісних держав Стародавнього Сходу.
5. Роль релігії в житті суспільств Стародавнього Сходу.
6. Основні риси економічного життя на Стародавньому Сході.
7. Поліс як форма античної держави.
8. Особливості міжполісних відносин у Давній Греції.
9. Епоха еллінізму: поєднання Сходу та Заходу у політичній історії Старого світу.
10. Політична трансформація Риму: від республіки до імперії.

1. Інтерпретації політичної історії людства та місце історії давнини серед існуючих концепцій

Для кращого розуміння сучасних політичних процесів, специфіки розвитку зовнішньої політики окремих держав та міжнародних відносин варто орієнтуватися у їхніх витоках. Важливо роль у цьому відіграє ознайомлення з політичною та економічною історією світу, що дає можливість у ретроспективі проаналізувати тривалі історичні процеси, які вплинули на формування сьогоденного світу.

Історія (від грецьк. *Historía*) – розповідь про події, що минули; розповідь про те, що досліджено), а також наука, яка займається вивченням минулого людства, покладаючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій. *Політична історія* – відгалуження історичної науки, яка вивчає досвід минулого у різних народів у сфері управління державою. *Економічна історія* – відгалуження історичної науки, яка вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку, форми власності та ведення господарства, економічні відносини всередині та за межами окремих держав. Знання основ

цих наук формує базу для кращого розуміння сучасних міжнародних відносин, дає змогу дізнатися про минулі конфлікти, які існували між окремими державами та групами держав, дозволяє аналізувати сучасний стан та робити прогнози щодо розвитку світових міжнародних відносин.

На сучасному етапі розвитку історичної та політологічної науки не існує єдиної методології щодо вивчення історії людства, зокрема політичної та економічної її вимірів. Розроблено декілька концепцій, за якими дослідники намагаються дослідити історичний процес у всіх його виявах та реконструювати минуле. Звернемо увагу лише на деякі з них, які наочно ілюструють різні погляди на історію взагалі та історію Стародавнього світу зокрема.

Концепція протиставлення історичного розвитку Сходу (Азії) та Заходу (Європи).

Концепція протиставлення історичного розвитку Сходу (Азії) та Заходу (Європи) по суті походить з концепції європоцентризму. *Європоцентризм* – уявлення про європейський континент як про центр культурно-історичного розвитку людства. Це світогляд, науковий підхід в гуманітарних науках та політична ідеологія, які розглядають європейську культуру та історію як провідні, центральні частини світової історії та культури. Для європоцентризму властиве ототожнення європейського та загальносвітового. Увесь інший світ розглядається лише тією мірою, якою він дотичний до Європи. Європоцентризм за своїм походженням трактується як типовий регіоналізм, в даному випадку – погляд на світ зі «свого» (європейського) боку. Однак провідна роль Європи та європейської культури Нового часу сприяла тому, що європоцентризм став панівним у світі. Зараз європоцентризм сприймається як необ'єктивне, історично зумовлене явище. Також в країнах, що були колись європейськими колоніями, європоцентризм сприймається як расистська та колонізаторська ідеологія.

Концепція протиставлення історичного розвитку Сходу (Азії) та Заходу (Європи) є більш м'якою за своїм тлумаченням минулого, вона не віддає переваги Сходу або Заходу. Ця концепція ґрунтується на точці зору, що історичні шляхи розвитку народів Сходу та Заходу з самого початку не співпадали. Цьому сприяло багато різних факторів, серед яких можна виділити географічні, етнічні, економічні тощо.

Підтверджують таку точку зору наступними доказами. По-перше, на Сході та Заході у давні часи склалися неоднакові форми власності. Для Сходу характерною була державна форма власності на основні засоби виробництва, передусім на землю, для Заходу – приватна. На Сході така ситуація склалася завдяки тому, що держава, яка мала деспотичний характер, брала на себе ключові господарчі, соціальні, культурні та інші функції, що забезпечувалося велетенським апаратом влади та примусу.

По-друге, у давніх східному та західному суспільствах можна простежити відмінне ставлення до природи. На Сході людина сприймалася як органічна складова природи, вона мала співіснувати з природою та всесвітом, споглядала

за тим, що відбувається. Отже, наявною була дещо пасивна форма світогляду. На Заході – навпаки. Природа та весь навколишній світ – це майстерня, а людина в ній – майстер, який активно працює та перетворює природний матеріал.

По-третє, прибічники концепції протиставлення історичного розвитку Сходу та Заходу аргументують відмінністю в активності історичного життя в цих регіонах. Для Сходу завжди було характерним домінування традицій, що інколи трактується як стагнація: затримка соціально-економічного та ідеологічного життя на якомусь певному рівні без подальшого розвитку. На Заході, навпаки, постійний динамічний розвиток, рух уперед. Такі особливості в активності історичного життя можна пов'язати із згаданими відмінностями у формах власності. На Сході відсутність або слабкий розвиток приватної власності мав наслідками невисокий рівень індивідуалізації особистості, повільний еволюційний процес змін, що розтягувався на століття при відсутності різких стрибків між історичними епохами, довге та усталене збереження архаїчних форм соціальної організації. У такій ситуації деспотична держава переймала на себе усі функції. Коли така деспотія врешті решт розпадалася – у східних суспільствах не відбувалося швидкого інтелектуального або економічного піднесення, як це було в подібних ситуаціях на Заході. Навпаки, відбувалося зовсім протилежне – деградація та занепад, а члени традиційного східного суспільства знов ставали об'єктами чергового деспотичного правління.

У зв'язку з цим можна навести ще один, четвертий, аргумент який пояснює сутність концепції протиставлення історичного розвитку Сходу та Заходу: невиразність індивідуалізації особистості. Така специфіка була проявом всієї системи суспільних відносин Сходу, де особливу роль відігравали общини, клани, касти, конфесійні спільноти. Саме Схід характеризувався лише ембріональним розвитком правових гарантій життя та майна, у той час як на Заході можна побачити появу системи права, яка захищала людину та її власність.

І, по-п'яте: в історичному розвитку давньосхідних суспільств дуже важливу роль відігравав ідеологічний чинник. Саме на Сході ідеологія (у формі релігійних вірувань, що ставали державною ідеологією) домінувала не тільки у духовному, а й у політичному, економічному та соціальному житті суспільства.

Отже, за такою концепцією історія Сходу в цілому, та її найдавніші періоди зокрема, була чимось специфічним, відмінним від Заходу: обидві складові Старого світу (Європа та Азія) розвивалися своїм особливим шляхом, мали свої власні закономірності – і тому мають вивчатися як окремі елементи минулого людства.

Концепція соціально-економічних формацій.

Іншою концепцією, на яку слід звернути увагу, є концепція соціально-економічних формацій. На відміну від попередньої, вона ґрунтується на єдності світового історичного процесу: людство, незалежно від географічного розташування, у своєму історичному розвитку проходить кілька послідовних

етапів, або, як пізніше це назвали, – соціально-економічних формацій. (Формація – це сукупність рис певних економічних відносин, суспільного та політичного ладу, духовного життя, що притаманні суспільствам на певному етапі їх розвитку). Ця концепція почала оформлятися у другій половині ХІХ ст., неодноразово доповнювалася. Тому можна виділити три її варіанти.

Першими її почали розробляти Карл Маркс та Фрідріх Енгельс. У їх варіанті в основі виокремлення певних етапів розвитку людства були «способи виробництва» (спосіб виробництва – специфічна, історично зумовлена сукупність соціальних відносин, через які розгортається праця для здобуття природної енергії за допомогою знарядь праці, навичок, організації і знань).

Виділялися наступні 4 способи виробництва, які відповідали окремим етапам розвитку людства:

- азіатський
- античний
- феодальний
- буржуазний.

У 1933 р. радянським вченим Василієм Струве була створена власне концепція соціально-економічних формацій, яка інколи називають спрощеним тлумаченням теорії Маркса. Струве виділив 5 етапів розвитку людства, які і були названі формаціями:

- первіснообщинна
- рабовласницька
- феодальна
- капіталістична
- комуністична, першою фазою якого був соціалізм.

Саме така схема історичного процесу увійшла до всіх радянських підручників. Якщо порівняти перший та другий варіанти концепції соціально-економічних формацій, можна помітити, що «азіатський» та «античний» етапи Маркса співвідносяться із «рабовласницьким» етапом Струве. Навколо питання, чи є історія Стародавнього Сходу (яка у Маркса визначена як «азіатський» етап) історією рабовласницького суспільства, точилася довга дискусія. Це було пов'язано з тим, що деякі історики трактували Стародавній Схід як одвічно феодальний.

Така невизначеність, а також дискусія про «азіатські виробничі відносини» мали результатом появу ще одного варіанту концепції соціально-економічних формацій. Виділялися наступні 3 етапи:

- докапіталістичний
- капіталістичний
- комуністичний.

Для усіх цих варіантів спільним є те, що головним чинником історичного процесу вважаються взаємодія та взаємовідповідність *базису* та *надбудови*. *Базис* слід розуміти як *основу* суспільства, якою є економіка, а *надбудова* – своєрідне *доповнення* у формі політичного, соціального та культурного життя.

Детермінуючим на кожному етапі розвитку людства було саме економічне життя, яке і зумовлювало розвиток держави, суспільства, культури. Рушійною силою історії вважалося заперечення застарілих форм надбудови новими економічними відносинами. Тобто, спочатку відбувалися зміни у базисі (в економічному житті), а вже під їх впливом змінювалася і надбудова (політичне, соціальне та культурне життя суспільства).

Окрім цього, для даної концепції характерним є трактування історичного процесу через призму історії класів та класової боротьби. Для кожної соціально-економічної формації виділялися так звані «антагоністичні» (або непримиренні) класи, боротьба між якими визначала подальший історичний розвиток. Такими класами для рабовласницької формації були раби та рабовласники, для феодальної – селяни та феодала, для капіталістичної – робітники та буржуазія.

Таким чином, за концепцією соціально-економічних формацій історія Стародавнього світу – це історія докапіталістичної, або рабовласницької, формації.

Цивілізаційна концепція.

Останнім чином все більшого поширення набуває так звана цивілізаційна концепція. *Цивілізація* – людська спільнота, яка протягом певного періоду часу має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

Термін «цивілізація» вперше з'явився у XVIII ст. у працях французького економіста Віктора Мірабо та шотландського філософа Адама Фергюсона для визначення «зрілого» стану людського суспільства. Цей термін спочатку вживався в однині та мав широкий зміст, бо позначав певний рівень у розвитку суспільства, а саме класове або стратифіковане суспільство, в якому родові зв'язки відходять на другий план у свідомості людини, а на перший виходять зв'язки політичні та ідеологічні. Із накопиченням відомостей про різні суспільства поза межами Європи мова вже велася про цілу низку різних цивілізацій. У зв'язку з цим у XIX ст. прихильники цієї концепції мали вирішувати такі дві проблеми: (1) наукової класифікації цивілізацій та (2) взаємовідносин між цивілізаціями.

Проблема наукової класифікації цивілізацій і досі не вирішена. Це пов'язано з обранням того чи іншого критерію, що покладений в основу класифікації. Наприклад, якщо взяти *стадіальний критерій*, то виокремлюють рабовласницькі (давні), феодальні (середньовічні) та інші цивілізації. Також застосовується *етнографічний* або *географічний критерій*, згідно з яким можна виділити єгипетську, месопотамську, індійську та європейську цивілізації. Класифікація цивілізацій також може бути виведена з якихось характерних рис, наприклад: «клинописна» цивілізація (тобто з-за специфічної системи письма), або «християнська» та «ісламська» цивілізації (через поширену релігію) і т.д.

Проблема взаємовідносин між цивілізаціями також залишається дискусійною. Серед великої кількості теорій, які роблять спробу вирішити це питання, умовно можна виділити дві основні групи: (1) еволюціоністські теорії

та (2) теорії «локальних» цивілізацій. Еволюціонізм склався у ХІХ ст. Його найбільш провідними представниками можна назвати Льюїса Моргана, та його послідовників Едварда Тейлора та Джеймса Фрезера. Їхнє трактування цивілізації базувалося на уявленні про єдність історії людства та про розвиток в одному, спільному для всіх напрямку. Саме еволюціоністи сформували поняття стадій у розвитку людства: дикунство, варварство, цивілізація. Велика кількість фактів та спостереження дозволили виявити багато подібних явищ у суспільствах, які географічно та історично були дуже віддалені один від одного. Еволюціоністи вбачали майбутнє людства у його культурній та політичній єдності.

Теорії ж «локальних» цивілізацій виходять з того, що історично існувало багато різних цивілізацій, незалежних одна від іншої. Вони існували одночасно, і хоча були різними за своїм змістом, були рівноправними за своїм значенням у своїх регіонах. Тому їх ще називають «еквівалентними» цивілізаціями. Такий підхід до вивчення цивілізацій спрямований на аналіз їхніх якісних характеристик, виявлення спільного і відмінного в історичному розвитку різних країн і регіонів без визначення «вищості» чи «прогресивності» тієї чи іншої культури.

Теорія локальних цивілізацій не має завершеного вигляду і зараз, хоча перші її варіанти відомі з кінця ХІХ ст. Спільним для прибічників цієї моделі історичного процесу є те, що всі вони виділяють певні етапи, або стадії, в існуванні цивілізацій. Так, Микола Данилевський обґрунтував теорію відособлених «культурно-історичних типів» (яких він відокремив 13), що проходять стадії змужніння, старіння та загибелі. Освальд Шпенглер виділив декілька замкнутих, «незрозумілих» одна одній, культур як живих «організмів», що проходять тисячорічний життєвий цикл, а потім, помираючи, перероджуються на закостенілі технічні цивілізації (до їх числа він відносив китайську, вавилонську, єгипетську, індійську, античну, візантійсько-арабську, західну, культуру майя, російсько-сибірську). За Шпенглером, цивілізація – це остання стадія помираючої культури, коли творчість змінюється на безплідність, становлення – відсталістю. Кожна культура – це живий організм, що «біологічно» несумісний з іншими та не допускає будь-яких запозичень. Ще один представник цивілізаційної концепції – Арнольд Тойнбі – у різних своїх працях виділяє різну кількість цивілізацій та розглядає їх як «гілки одного дерева». Розвиток людства він трактує як той, що відбувається у напрямку єдності людства. Запозичення між різними цивілізаціями можливі, однак запозичуються лише «позитивне знання», а саме наука і техніка. За теорією А. Тойнбі кожна цивілізація протягом свого існування проходить 4 стадії: народження, зростання, надлом та розпад.

Прогрес у розвитку людства відбувається завдяки збереженню напрацьованих попередньою цивілізацією, тобто визнається історична спадкоємність. Цивілізація кожного народу є конкретним способом його існування, що визначається всією його попередньою історією. Тому для класифікації цивілізацій можливо застосовувати лише формальні критерії:

стадіальні та етнографічні. Так, цивілізації Стародавнього світу можна розглядати як давні, або рабовласницькі, цивілізації. За етнографічним критерієм – як окремі давньоєгипетську, давньомесопотамську, давньокитайську, хетську, давньоєгипетську, давньоримську, античну та ін.

Єдиного, універсального визначення «цивілізації» немає. Це і певний етап у розвитку всього людства, і велика соціально-культурна спільнота, і особливий тип культури значних людських мас в епоху класового суспільства. З огляду на те, що цивілізації, як правило, не співпадають з етнічними кордонами, вони дуже часто бувають міжетнічними. Тому для класифікації давніх цивілізацій Старого світу можна брати і географічний критерій, виділивши близькосхідну, індійську, далекосхідну, європейську (античну) цивілізації.

Концепція стадіального розвитку суспільства.

Дана концепція є однією з сучасних інтерпретацій всесвітньої історії. Вона базується на так званому ліберальному підході, що передбачає розгляд історії людства як процесу поступового вивільнення людини з-під залежності від природи, від іншої людини чи держави.

Концепція стадіального розвитку (або теорія стадій) виникла у другій половині ХХ ст. Її основою стала теорія стадій економічного зростання, розроблена Уолтом Ростоу. Згідно з нею історія поділяється на наступні стадії:

- «традиційне суспільство» – всі суспільства до появи капіталізму, що характеризувалися низьким рівнем продуктивності праці, пануванням в економіці сільського господарства;
- «перехідне суспільство», що співпадає з переходом до домонополістичного капіталізму;
- «період зсуву», що характеризувався промисловими революціями та початком індустріалізації;
- «період зрілості», що характеризувався завершенням індустріалізації та виникненням високо розвинутих промислових країн;
- «ера високого рівня масового споживання».

Ця концепція розроблялася і надалі, і тепер в історичних інтерпретаціях минулого існує трохи видозмінена концепція. Згідно з її положеннями світову історію можна поділити на періоди (або стадії):

- архаїчного
- аграрного (до-індустріального, традиційного)
- індустріального
- постіндустріального суспільства.

Становлення індустріальної стадії розвитку розпочалося приблизно у ХVІ ст., тому всі попередні історичні періоди (які традиційно визначаються як історія давнього світу, історія середніх віків) відносяться до аграрної стадії розвитку суспільства.

Ця концепція враховує найбільш загальні риси, притаманні розвитку народів різних географічних зон та історичних епох. Тому ми можемо побачити багато спільного в аграрних суспільствах Давнього Сходу, Давніх Греції та

Риму, середньовічної Європи, доколумбової Америки. Отже, з позицій цієї концепції історія Стародавнього світу – це історія *аграрного суспільства*.

2. Особливості аграрного суспільства в епоху давнини: східний (азійський) та західний (європейський) варіанти

Свою назву ця стадія розвитку суспільства отримала через те, що аграрне суспільство базується перш за все на сільському господарстві, а саме на виробництві та збереженні продуктів харчування (з латин. *ager* – земля). Для такого суспільства характерна стабільна та незмінна технологія: різні удосконалення та інновації були дуже рідкісними. До того ж, вони не мали радикального характеру, тому ніяких «революційних» змін з собою не несли. Все це, своєю чергою, впливало на низьку продуктивність праці та на те, що в аграрному суспільстві визначальну роль відігравала саме кількісна характеристика класу виробників: аби виробити більше – треба було більше працювати, і вирішувалося це екстенсивними засобами. Ось чому для всіх аграрних суспільств характерними були великі родини та багато дітей – всі вони і були водночас робітниками.

Світогляд аграрного суспільства не передбачав активного пізнання та засвоєння нових потужних технологій, наслідком яких могло бути покращення та зміни умов життя людини.

Для аграрного суспільства наявною була чітка *стратифікація*, тобто розподілення всіх людей по певних шарах або прошарках. Особливістю стратифікації в аграрному суспільстві була її *ієрархічність*: підпорядкування одних прошарків населення іншим. Важливу роль ієрархічність відігравала у державному апараті, де всі посади були визначені як нижчі чи вищі та усталеним було підпорядкування нижчих посадовців та чинів – вищим. Окремо слід вказати і на таку рису як *примусовість*: незалежно від волі людини її життя детермінувалося у відповідності до тих норм і традицій, за якими існували шари. Значна частина сформованих в аграрних суспільствах груп була *замкненою* – тобто потрапивши до тієї чи іншої групи по народженню, людина залишалася у цій групі до смерті. Випадки переходу з групи в групу були дуже рідкісними, при цьому можливим був як правило перехід з вищої групи за ієрархією до нижчої, але ні в якому разі не навпаки.

Під впливом ієрархічності та примусовості формувалися основні цінності аграрного суспільства. Головною матеріальною цінністю була земля, друге місце після неї займала худоба. Серед нематеріальних цінностей головною можна назвати володіння статусом *знатності*. Спробуємо пояснити чому.

Метою існування окремої людини та суспільства в цілому можна назвати забезпечення основних потреб людини. Цього прагнули досягти представники будь-яких верств населення, однак реалізувати такі прагнення могли не всі. В умовах аграрного суспільства найкраще задовольнити свої потреби могли лише представники так званої соціальної еліти, аби знатні люди. «*Знатність*» – це *найвищий статус в існуючій ієрархії*: знатні люди знаходилися на верхівці

ієрархічної дробини, що в свою чергу враховуючи такі риси як ієрархічність та примусовість, забезпечувало їх привілейованість по відношенню до інших груп населення. Специфікою аграрного суспільства було те, що для забезпечення своїх потреб знати не потрібно підвищувати продуктивність та ефективність своєї праці, та виробництва в цілому. Головним було мати доступ до такого статусу, який би давав необхідні права та привілеї: такі, які роблять можливим реалізувати потреби, підвищити рівень життя та захистити свої інтереси. Тому в умовах аграрного суспільства ми можемо говорити що соціальний статус дорівнював суспільним благам (*статус = блага*). Життя людини та існування цілих соціальних груп залежало не від їх власних досягнень, а від того, який статус вони мають, а статус цей людина отримувала від народження.

Однак, якщо порівнювати аграрні суспільства Сходу (Азія) та Заходу (Європа), то можна побачити наявність певних відмінностей.

На Сході переважала *деспотична форма* правління. *Східна деспотія* – ніким та нічим не обмежена влада царя. Усі гілки влади зосереджені в руках царя. Опора його влади: релігія, професійна армія, професійна бюрократія, державна власність на землю.

На Заході (в античних суспільствах) пануючою політичною формою була республіка (від лат. *res publica* – громадська справа), така форма політичного устрою, коли вища верховна влада у державі належить певним, обраним на чітко визначений термін органам влади. Тобто, влада знаходиться в руках певної групи людей, а не однієї особи як на Сході.

Три форми республік в добу античності:

- демократична;
- олігархічна;
- аристократична.

Основні принципи політичного устрою республік:

- колегіальність;
- виборність;
- тимчасовість;
- підзвітність;
- поділ влади.

Опора республіки – це носії громадянських прав (а також та група громадян, яка має реальний доступ до влади: демос, олігархія, аристократія). У військовому відношенні – опора республіки – громадянське ополчення (а не професійна армія як на Сході). Справа захисту своєї Батьківщини – почесний обов'язок та право (яке мали не всі) – один з проявів громадянських прав та свобод.

У політичній системі республіканських держав античності – полісах – релігія також відігравала важливу роль. Проте, такого значення та впливу, як це було у країнах Стародавнього Сходу не мала. На Сході релігія була державною ідеологією та опорою влади царя.

На Сході – *піддані* (переважно мають обов'язки перед державою, та майже ніяких прав та захисту). На Заході – *громадяни* (мають і права і обов'язки).

У соціально-економічній сфері також можна побачити наявність відмінностей.

На Сході домінуючою формою залежності вважається *патріархальне рабство*. При такій формі рабства раб мав усі права молодшого члена сім'ї: жив в одному будинку з господарями, одружувався зі вільними, міг успадковувати майно, його заборонялося вбивати.

На Заході: на перших етапах розвитку античних суспільств так само існувало *патріархальне рабство*. Проте, згодом виникає *класичне*. У Давній Греції перехід до класичного рабства відбувся у 4 ст. до н.е., у Давньому Римі – у 2 ст. до н.е. При класичній формі рабства раб втрачає ті залишки прав, які він мав за умов патріархального рабства і у суспільстві виконує роль «живого знаряддя праці». Окрім того, змінюється його роль у суспільстві. Якщо за умов патріархального рабства раби використовувалися в якості домашньої прислуги, а також на важких роботах, то при класичному раби стають основним виробником суспільного продукту, і використовуються у сільському господарстві та ремісництві.

Через існуючі істотні відмінності між Сходом та Заходом, аграрні суспільства Стародавньої Греції та Риму часто кваліфікують як до-індустріальні суспільства.

3. Особливості формування перших держав на Стародавньому Сході (за Д'яконовим)

На оформлення тієї чи іншої форми первісних держав на Стародавньому Сході впливало багато різних факторів. Одним з визначальних на ранніх стадіях розвитку класового суспільства був *природний чинник*. У зв'язку з цим радянський історик Ігор Д'яконов виділив кілька шляхів розвитку найдавніших держав, які демонструють зв'язок економічної системи господарювання із політичним устроєм, який склався у цих первісних державних утвореннях.

Перший шлях можна проілюструвати на прикладі Шумеру (найпівденніша частина Месопотамії). Шумер був пересічений окремими самотійними руслами Євфрату, від яких можна було відводити багато незалежних один від одного каналів, що утворювали автономні іригаційні системи. Така система сприяла появі та збереженню дрібних самотійних держав. У Шумері великі територіальні об'єднання якщо і виникали на ранніх етапах, то як правило були короткочасними. Для держав, які розвивалися за таким шляхом, характерним було існування міст-держав та домінування общинно-приватного сектору економіки.

Другий шлях розвитку найдавніших держав можна розглядати на прикладі Єгипту. Верхній Єгипет витягнутий вузькою смужкою впродовж Нілу, який мав лише одну течію та на окремі рукава розпадався лише при впадінні в море. Існування впродовж всього Нілу дрібних, не пов'язаних одна з одною іригаційних систем було неможливим: це могло призвести до втрати контролю над розливами ріки. Окрім того, номи (первісні державні об'єднання)

Верхнього Єгипту ланцюгом примикали один до одного, бо були стиснуті з обох боків Нілом, скелями та пустелею. Зіткнення номів призводило до повного знищення найслабших, або до об'єднання під владою наймогутнішого. Тому на півдні Єгипту вже у саму ранню добу виникають царі з деспотичною владою, які об'єднують номи Верхнього, а згодом і Нижнього Єгипту. Для цієї країни характерною була централізована форма держави із домінуючим державним сектором економіки.

Третій шлях, за І. Д'яконовим, мав кілька варіантів. Спільним для всіх них було те, що цим шляхом розвитку прямували ті суспільства, населення яких мешкало на територіях, де не було повноводних річок, які періодично розливалися. Базою для землеробства була не іригаційна система, як у перших двох випадках, а природне зрошення (опади, танення снігів). У таких суспільствах соціальний та політичний розвиток у напрямку виникнення держави розпочинався набагато пізніше, бо не було необхідності кооперації кількох общин для створення іригаційної системи, та, відповідно, для оформлення сильної верховної влади. У таких суспільствах довго не виникали монолітні деспотичні держави. Для них характерним було утворення військових союзів, які згодом переростали в імперії через прагнення контролювати найближчі торгівельні шляхи. Прикладом таких суспільств може служити асирійське, перське тощо.

4. Особливості політичного устрою первісних держав Стародавнього Сходу

Характеризуючи особливості політичної сфери давньосхідного суспільства, слід відзначити, що головним внеском народів Давнього Сходу в історію людства було винайдення ними такої форми організації як *держава*.

Держава замінила собою первісні родоплемінні структури, однак її основна функція, яку вона виконувала, була такою самою, як у цих структур: зберігати рівновагу у суспільстві. Для досягнення цієї мети необхідним був соціальний контроль, спрямований на підтримку того, що укріплює рівновагу, та на запобігання тому, що цьому заважає. Специфічною відмінністю у виконанні таких функцій було те, що родоплемінні структури для цього спиралися на силу звичаїв та громадську думку, і допомагали їм в цьому система самих звичаїв та табу, а держава спиралася на спеціальний апарат та силу примусу.

У суспільствах Стародавнього Сходу існували наступні три основні *форми держави*:

1. Номова держава або місто-держава.
2. Територіальна та централізована держава.
3. Імперія або світова держава.

Спробуємо коротко охарактеризувати ці три форми, що становили початок політичної історії людства.

Номова держава, або місто-держава. Спочатку з'ясуємо, що собою являло суспільство. Напередодні виникнення перших протодержавних утворень вже сформувалася й існувала сусідська община: зберігалася її самоврядування, право власності на землю. Зберігалася значною мірою і общинна психологія, яку характеризували взаємодопомога та колективна відповідальність. Вже існували общинні політеїстичні релігії, які були прямим продовженням вірувань та уявлень первісної доби.

Саме в таких умовах виникали перші держави. На відміну від великих племінних утворень вони дрібні, бо охоплювали територію однієї або кількох тісно взаємопов'язаних між собою общин. Як правило перші держави виникали в межах природних кордонів, якими могли бути гори, море, пустеля. Такий, у самій природі виокремлений район називають *номом*, а державу, що виникла на його території – номовою. Ном мав головний центр – поселення міського типу, який виникав як правило навколо храму головного номового божества. Окрім самого храму у центрі розташовувалися помешкання місцевого правителя та знаті, жерців, які обслуговували храм, згодом помешкання адміністрації. У такому центрі також розміщувалися продовольчі та матеріальні склади, склади зброї, майстерні ремісників. Головною ознакою міста були укріплення навколо нього.

Основним призначенням такого міста було виконувати функції, притаманні державі. Головними серед них можна назвати такі:

- 1) господарча (зосереджувати, перерозподіляти, реалізовувати суспільний продукт);
- 2) військова (забезпечувати захист як самого продукту, так і його виробників);
- 3) політична (здійснювати управління суспільством);
- 4) культурна (зберігати набутий досвід та знання, забезпечувати єдність суспільства через консолідацію населення навколо храму).

Отже, номова держава це обов'язково: (1) міський центр (укріплення, громадські споруди, храми); та (2) соціальна диференціація (існує вже соціальна еліта, яка стоїть над суспільством).

У таких державах відбувався поступовий поділ землі на два сектори – общинний та майбутній державний. Останній складався із земель, що виділялися храму (саме в храмах «зберігався» запас продуктів), та земель, що виділялися посадовцям (тобто тим, хто виконував якісь функції на користь суспільства). У деяких номах процес зростання «державного» сектору за рахунок общинного відбувався дуже швидко.

Певний час зберігалися інститути військової демократії: військовий ватажок, рада старійшин, народні збори, народне ополчення, які були органами общинного самоврядування. Однак, згодом правитель міста-держави (нома) створював власну дружину (озброєнні загони), після чого починалося поступове згортання органів общинного самоврядування. На користь правителя, жрецтва, адміністрації, які виконували суспільно-корисні функції,

починають виділяти певну кількість виробленої продукції, яка згодом переростала на своєрідні податки.

Можна виділити три типи міст-держав:

(1) *Міста-держави, очолювані правителями.*

Такі, наприклад існували в Єгипті та на Близькому Сході. Від попередньої форми організації суспільства – племінних об'єднань – вони відрізнялися тим, що мали сам центр – фіксований населений пункт, більш складну соціальну структуру, адміністративну систему, класом невірних людей, що вже виділилися.

(2) *Міста-держави із самоврядуванням (у Фінікії).*

(3) *Міста-держави як столиці провінційних центрів у централізованих державах (наприклад в Месопотамії у державі Саргона Давнього).*

У ситуації, коли правитель міста-держави, спираючись на своє військо, міг підкорити собі сусідніх правителів та об'єднував під своєю владою кілька міст-держав або номів, виникала наступна форма держави – територіальна.

Територіальна та централізована держава. У часи виникнення територіальних держав, суспільство вже істотно змінилося. Відбувся розпад общинної земельної власності та домінуючу роль в економічному житті відігравала державна форма власності. Общини збереглися, але вони вже не самоврядовані одиниці, а структурні елементи держави та головні фіскальні одиниці. Окрім того, на зміну общинним політеїстичним релігіям приходить загальнодержавна релігійна система, яка базувалася на локальних культурах.

Така держава була набагато більшою територіально, бо складалася з кількох колишніх міст-держав (номів). Відповідно, у такій державі збільшувалася кількість міських центрів, які ставали локальними осередками єдиної управлінської системи. Місто, таким чином продовжувало виконувати свої господарчі, військові, політичні, культурні та інші функції, але не як автономний незалежний центр, а як частина більшого політичного утворення.

У територіальних державах оформляється бюрократичний апарат, який характеризувався ієрархічністю, централізованістю, розгалуженістю. Відбувався поділ управлінських функцій між окремими гілками такого апарату: між центральними та місцевими ланками, а також по самим функціях. Так, наприклад жерці раніше виконували релігійні функції та водночас були організаторами зрошення полів, але в нових апаратах управління існували спеціальні підрозділи, що займалися іригаційними системами, а жрецтво займалося тільки релігійними функціями. Для більш ефективного управління та утримання в межах однієї держави земель проводився ряд наступних заходів: (1) створювалася загальнодержавна система збору податків; (2) впроваджувалася єдина грошова система та система мір та ваги; (3) відбувалася уніфікація законодавства; (4) локальні іригаційні системи об'єднувалися в одну; (5) колишні номові держави перетворювалися на територіальні округи; (6) утворювалася єдина судова система: на місцях судочинства здійснюють царські судді на підставі загальнодержавних норм;

(7) в деяких країнах відбувалося одержавлення всієї економіки: державний сектор поглинав общинно-приватний, що відображувалося навіть у торгівлі, коли купці мали діяти як державні агенти, і велику долю своїх прибутків віддавати казні.

Коли такі заходи здійснені – територіальна держава починає діяти як *централізована*. Ще однією характерною рисою такої форми організації суспільства було «накладення» політичних структур на общину: ті функції управління, які раніше виконували місцеві общинні органи самоврядування, продовжували на найнижчому рівні виконуватися ними ж, але тепер під наглядом представників царської адміністрації.

Найвищу ступінь централізації влади в таких державах можна ототожнювати зі *«східною деспотією»*. Східна деспотія це форма державної влади, при якій ніхто та ніщо не обмежував владу царя. Вона спиралася на розгалужений бюрократичний апарат, постійне військо, на сакральність особи царя та царської влади, спадковість.

Імперія або світова держава.

Імперії відрізнялися від територіальних централізованих держав тим, що: по-перше, були значно більшими за своїми розмірами, та по-друге, мали іншу систему управління.

Розміри територіальних держав обумовлювалися економіко-політичними потребами, а саме уніфікацією річкової системи зрошення (Єгипет, Нижня Месопотамія), або були сукупністю автономних політичних одиниць (Мітанні, Хетська держава). Території імперій не обмежувалися якоюсь однією, хоча і великою областю, райони якої тяжіли один до одного в силу тісних економічних, географічних або племінних зв'язків. Імперії обов'язково об'єднували в своїх межах кілька таких областей, які різнилися рівнем розвитку економіки та економічними потребами, географічними умовами, етнічним складом населення, культурними традиціями. До того ж, такі неоднорідні території об'єднувалися насильницьким шляхом.

Відрізнялися і системи управління. У межах територіальних держав у залежних областях як правило зберігалися традиційні місцеві системи управління, хоча і насаджувалися представники царської правлячої династії. Імперії, навпаки, поділялися на однакові адміністративно-територіальні одиниці (області, сатрапії, провінції), система управління в яких була однаковою по всій імперії. Держава, в цілому, управлялася з одного центру, а автономні одиниці, якщо і зберігалися, то мали другорядне значення, і знаходилися під пильним контролем чиновників з центру. Ще однією специфічною рисою імперій було те, що населення держави-завойовника мало більше прав та економічних можливостей, ніж піддані завойованих областей.

Опорою імперії були армія та загальноімперська адміністрація. Окрім того, для більшості імперій характерним було оформлення системи внутрішньо незалежних міст, які мали самоврядування, що обумовлювалося економічними потребами: необхідністю підтримувати обмін між областями імперії. Через економічні причини, чим більшою була імперія, тим менш стабільною вона

була. Проте, як тільки зникла одна імперія, майже одразу виникала інша. Дослідники пояснюють це тим, що примусова організація обміну між областями давнього суспільства була життєво важливою, тому і збереглася до самого кінця його існування.

5. Роль релігії в житті суспільств Стародавнього Сходу

Релігія займала дуже важливе місце в історії суспільств Стародавнього Сходу. Вона пронизувала все сфери їх життєдіяльності. Якщо умовно поділити життя будь якого народу на 4 основні сфери – політичну, економічну, соціальну та духовно-культурну, то ми зможемо побачити прояви впливу релігії у кожній з них.

Політична сфера. У ній жрецтво та релігія, яку вони обслуговували, мали першочергове значення. Власне вони забезпечували сакральний характер царської влади, доводили зв'язок царів із світом богів, здійснювали релігійні обряди коронації, весілля та інші, які були важливими для легітимності царської влади. Жерці зберігали традиції, всіляке знання, стежили за календарем та літочисленням, вели літописи. Означені функції жрецтва були тісно пов'язані із управлінням державою. Наприклад, календар та спостереження за небом в Єгипті мало велике значення не тільки в релігійному плані (аби не пропустити релігійні свята), а й в економічному – тому що розливи Нілу відстежували власне жерці, а це було першорядним для існування всього Єгипту.

Економічна сфера. Храми, як комплекси які втілювали собою місця поклоніння богам та відповідно «зосереджували» в собі релігію, відігравали важливу роль і в господарчому житті держав Стародавнього Сходу. Землі храмам дарувалися правителями, при цьому храми дуже часто були великими землевласниками. Ці землі оброблялися «храмовими людьми» і прибутки з них як правило не оподатковувалися. Таким чином, храми мали самостійні джерела фінансування, бо вони могли продавати вирошену в храмових господарствах продукцію. Дуже часто храми виконували своєрідні «банківські» функції: давали гроші в борг під відсотки. Інколи така фінансова допомога представникам державної влади призводила до того, що царська влада могла опинитися у своєрідній залежності від храму, що впливало на зростання політичного впливу жрецтва.

Соціальна сфера. Роль релігії та жрецтва в цій сфері зумовлювалася тим, що жрецтво як правило було пільговою верствою населення у державах Стародавнього Сходу. Це забезпечувалося тим, що жрецтво виконувало важливі функції на користь всього суспільства. Ще один вимір великого значення релігії можна простежити у тому, що власне вона забезпечувала збереження диференціації суспільства з такими її рисами як ієрархічність та замкненість. Найяскравішим прикладом цього може служити ведійська релігія, завдяки якій першу сходинку у соціальній ієрархії давньоіндійського суспільства зайняли жерці-брахмани. Вони стояли навіть вище правителів, які належали до варни кшатрїїв.

Духовно-культурна сфера. До цієї сфери можна віднести власне функціонування самої релігії у суспільстві, а саме створення та підтримка існування храмів, здійснення необхідних обрядів, важливих не тільки для верхівки суспільства (коронація, весілля), а й для господарювання (обряди для забезпечення доброго врожаю, захисту полів від сарани, захисту від ворогів, тощо). Окрім цього, власне храми були скарбницею давніх первісних знань про всесвіт та природу, витворів матеріальної та духовної культури давніх народів. Саме жрецтво сприяло передачі накопиченого досвіду від покоління до покоління.

Можна навести безліч інших різноманітних прикладів для підтвердження того, що релігія, жрецтво та храми відігравали важливу роль в історії Стародавнього Сходу. При вивченні детальніше історії давньосхідних країн найбільш виразними прикладами виступають сюжети пов'язані з такими подіями як релігійна реформа Аменхотепа IV в Єгипті та «Второзаконня» Іосії у давній Палестині.

6. Основні риси економічного життя на Стародавньому Сході

Ми з'ясували, що зараз існують різні методологічні підходи щодо трактування історії людства і немає єдиної, усталеної точки зору стосовно того, рабовласницьким, чи феодалним був суспільно-економічний лад у державах Стародавнього Сходу. Однією з концепцій, яка висувалася з цього приводу, полягала в тому, що на Сході існував своєрідний *азіатський лад*, або *азіатський спосіб виробництва*, для якого характерним була велика роль державного апарату в організації виробництва (мається на увазі організація іригаційних систем та робіт по зрошенню полів), розгалуженість та ієрархічність цього апарату, контроль держави над всіма сферами життя у суспільстві, відсутність приватної власності.

Звернемо увагу на спільні риси, характерні для усіх країн Стародавнього Сходу в економічній області.

В економіці давньосхідних країн можна виділити два сектори: (1) *державний* та (2) *общинно-приватний*. Їх функціонування базувалося на специфічних формах власності на землю, відповідно – державній та умовно приватній (цей термін позначає зовсім іншу форму володіння землею, ніж в буржуазних суспільствах, що почали формуватися в епоху Нового часу). У державах Сходу номінальним власником землі була держава, уособлена в правителях (царях, фараонах, ванах), які і були верховними володарями землі. Весь земельний фонд у державі був поділений між (1) царськими, храмовими господарствами, господарствами вельмож, чиновників та між (2) общинами та приватними володіннями.

Перша група земельних володінь являла собою *державний сектор*. Державний сектор почав формуватися на основі общинного землеволодіння, який по суті був першим, що сформувався ще до виникнення ранніх держав Сходу. В його межах певна частка земель, що не розподілялися між родинами –

передавалася у користування верхівці общини, яка здійснювала суспільно-корисні функції (організація іригаційних робіт, судові повноваження, контакти з іншими общинами). Коли відбувалося об'єднання кількох общин в номову державу і виокремлювався правитель, землі що виділялися цьому правителю – як посадовцю, який здійснював суспільно-корисні повноваження, і утворювали цей державний фонд. З часом до державного фонду переходило все більше і більше земель. Таким чином, правитель вже мав кращу матеріальну основу для здійснення своїх повноважень, бо мав можливість набирати та утримувати апарат управління (чиновників) та примусу (військо) за рахунок цієї землі.

Люди, які володіли землею цього сектору – володіли нею умовно: за службу при дворі, у державному апараті, при храмі, у війську. У будь-який момент землю могли відібрати, або замінити на іншу. Окрім того, як тільки людина переставала виконувати свої службові обов'язки – земельне володіння вона втрачала. Якщо хтось із власників службової землі передавав її у спадок, то це можливо було лише за умов передачі землі разом із службовими обов'язками. Ці землі оброблялися як правило залежним населенням, яке передавалося новому господарю разом із землею. Це були так звані «царські» та «храмові люди». Якщо це був рядовий чиновник, жрець або воїн, то він міг обробляти цю землю сам, разом із своєю родиною.

Друга група репрезентувала собою *общинно-приватний сектор*. Значну його частку становили общинні землі, на яких верховним власником була територіальна община. В її межах земельні наділи розподілялися між домашніми общинами (великими патріархальними родинами) за жеребкуванням. Продавати, або передавати цю землю комусь за межі общини не дозволялося. Общинники, як правило, обробляли землю самі з членами своїх родин. Інколи заможні родини наймали для допомоги, наприклад в разі великого врожаю, батраків, незаможних родичів. Рабів у сільському господарстві застосовували дуже рідко. Ще однією специфічною рисою земель общинного сектору було збереження на них органів самоврядування. Їх повноваження обмежувалися місцевим рівнем: розподіл землі, слідкування за сплатою податків (бо вони часто давалися на всю общину), суд. На відміну від них, на землях колишніх общин, які тепер потрапили до державного сектору, управління здійснювали виключно царські чиновники.

З часом, жеребкування не проводилося, і певні наділи могли закріплюватися за окремими родинами. Це згодом призводило до того, що одна група общинників втрачала землю взагалі (закладали її, продавали для сплати боргів, викликаних нестерпними податками), а інша група, навпаки, зосереджувала в своїх руках великі земельні ділянки. Згодом, такі общинники могли вийти з общини, і тоді їх земля перетворювалася на приватну.

Іншу частину общинно-приватного сектору становили приватні володіння. Вони виникали завдяки виокремленню з общини, а також завдяки дарункам правителів держави з фонду земель, що становили собою державний сектор. Одним з засобів винагороди за службу та послуги на Стародавньому Сході були подарунки у вигляді земельних володінь. Такі землі вилучалися з державного

сектору, та переходили у приватну власність обдарованих, які, як правило, належали до представників вищого класу. Такі землі не змішувалися з ділянками, які надавалися за службу, і тому могли передаватися у спадок без умов. Але, навіть приватне землеволодіння могло у будь-який момент бути конфіскованим на користь держави, бо всією повнотою влади користувався лише правитель.

У різних країнах та на різних етапах їх розвитку можна виділити неоднакове співвідношення державного та общинно-приватного секторів економіки. Так, в Єгипті державний сектор майже повністю поглинув общинно-приватний, який відроджувався лише в періоди занепаду централізованої держави, та й те, у невеликих розмірах. У містах-державах Східного Середземномор'я домінуючим був саме общинно-приватний сектор. У країнах Месопотамії було своєрідне чергування: періоди переважання державного сектору змінювалися на переважання общинно-приватного.

Незалежно від домінування того чи іншого сектору, спільним для функціонування економіки та держави в цілому було існування спеціальних структур, які відповідали за певну галузь управління – *міністерств* або *відомств*. Для держав Стародавнього Сходу традиційними були наступні:

1. Міністерство громадських робіт.
2. Міністерство фінансів.
3. Судове міністерство.
4. Військове міністерство.

Вони мали відмінні назви у різних країнах, їх могло бути більше чи менше, ніж чотири, але сутність їх діяльності була однаковою.

Міністерства громадських робіт забезпечували будівництво іригаційних систем, храмів, доріг, портів, мостів, палаців, укріплень, фортець тощо в межах країни. Їх завданням було постачати матеріальні та людські ресурси на будівництво, налагодити харчування робітників та ін.

Фінансові відомства мали слідкувати за збором податків, проводили переписи населення, земель. Достатньо поширеною у країнах Давнього Сходу була система відкупу податків. Так, якась заможна людина могла викупити право на збір податків у певному територіальному окрузі. Для цього вона вносила до державної казни ту суму коштів, яку планували зібрати з населення цього округу. Така система була вигідною як для держави, так і для відкупника. Держава у будь-якій ситуації отримувала потрібну суму коштів, навіть, якщо були цьому якісь перешкоди (стихійні лиха, війна). Відкупник йшов на такий ризик, бо це давало йому нагоду на місці не тільки відшкодувати собі витрати, а й зібрати у кілька разів більше, ніж він витратив.

Судові міністерства являли собою систему царських судів, найнижчі ланки якого були у селищах представлені місцевими старійшинами, або старостами. Головним завданням цього міністерства було сприяння судочинству по всій країні на основі загальнодержавних норм та правил. Окрім цього, функціонування царського суду мало забезпечити централізацію влади, бо правителі давньосхідних держав були верховними суддями.

Військове міністерство займалося організацією та утриманням війська у мирні часи та під час військових конфліктів. Окрім цього воно відало розподілом військової здобичі, наділяло воїнів землею.

7. Поліс як форма античної держави

Для розуміння специфіки та історичного підґрунтя античної полісної цивілізації, яка заклала підґрунтя сучасної демократичної Європи, варто поглянути у ретроспективі на формування перших політичних утворень на території Європи, що локалізувалося на Балканах та навколишніх островах. Держава і цивілізація зароджувалися на грецькому ґрунті двічі з великим розривом у часі: у першій половині II тис. до н.е. і, вдруге, – у першій половині I тис. до н.е. Перша з цих цивілізацій (Крито-мікенська) зійшла з історичної сцени при загадкових, не до кінця з'ясованих обставинах приблизно наприкінці XII ст. до н.е. Епоха наступної – античної полісної цивілізації почалася лише через 3,5 – 4 сторіччя. Таким чином, існував значний часовий «зазор», що у літературі позначають як «темні століття» грецької історії (XI – IX ст. до н.е.).

«Темним століттям» передував так званий субмікенський період (1125 – 1025), етап остаточного занепаду мікенської цивілізації (бідна матеріальна культура, примітивні грубі форми, невиразні розписи, незначне число металевих виробів, розрив із традиціями мікенської епохи, зміна характеру поховань і культу, занедбаність поселень). Основною причиною такої ситуації можна назвати різко зрослою мобільністю населення Греції (міграція дорійців, відтік мікенського населення з тих районів, куди проникали варвари).

«Темними століттями» цей період назвали тому, що збереглися тільки матеріальні пам'ятники. Весь період можна назвати безписемним у повному змісті цього слова, тому що писемність, який користалося мікенське населення, була забута, а нову греки створили тільки на рубежі IX – VIII ст. до н.е. Однак, певна інформація дійшла в перших літературних творах древніх греків, насамперед у поемах «Іліада» і «Одиссея», приписуваних Гомеру. Саме тому період XI – IX ст. до н.е. ще називають «гомерівським періодом» в історії Греції, хоча це умовна назва. Гомерівський епос подає змішану інформацію: описуючи політичні події останніх десятиліть мікенської епохи (Троянська війна, кінець XIII – початок XII ст.), дає картину суспільно-економічних відносин і культури, що характеризують наступний етап розвитку Греції, уже після занепаду мікенської цивілізації XI – IX ст.

Дорійське завоювання відкинуло Грецію на кілька сторіч назад, тому що по всій території Балкан спостерігалось повернення до традицій родового суспільства, що принесли із собою дорійці. У цілому, для цього періоду можна виділити наступні риси: (1) домінування натурального сільського господарства: мірилом цінності була худоба, а також бронзові вироби (казани, триніжки), а не гроші; (2) простота і патріархальність життя всіх шарів грецького суспільства: незважаючи на наявність соціальної диференціації, побут басілеїв (царів, чи військових вождів) і аристократії (родової знаті) мало чим відрізнявся від

рядового населення; (3) прото-державні об'єднання виявляли собою кілька сільських громад, що консолідувалися навколо найближчого «міського» центру; (4) основа політичної і військової організації греків у той період – об'єднання родів (філи і фратрії), існувало народне ополчення; (5) звичаєве право, що припускало право кровної помсти, принцип «таліону»; (6) переділи землі в межах громад між великими родинами; (7) поступове виділення знаті, закріплення за її представниками домінуючих позицій у керуванні громадами (співіснування таких органів влади родового суспільства як народні збори, рада старійшин, військовий ватажок, потім змінюється концентрацією влади в останніх двох).

У цілому, «темні століття» не принесли значимих досягнень у культурі і мистецтві. Однак, саме в цей період сформувалися передумови для виникнення нового типу держави – античного полісу, основою якого стала невелика самоврядна громада вільних хліборобів, що замінила централізовану бюрократичну державу мікенської епохи.

Поліс – місто-держава; особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції. У ранньому Римі також існувала полісна структура, але з ходом римських завоювань, держава переродилася на імперію. Поліс являв собою об'єднання приватних землевласників, а також громадян, що займалися різними промислами та ремеслами, які були повноправними громадянами полісу та мали право на власність. Типовими ознаками полісу як громади були: (1) право земельної власності; (2) наявність громадянських прав, незалежно від того, де знаходиться власність та місце помешкання громадянина – у місті чи в сільській місцевості.

Існує три змісти поняття «поліс»: (1) поліс – міський населений пункт, (2) поліс – форма античної держави, (3) громадянський колектив.

Під час крито-мікенської цивілізації поліс – це центр дворцової держави (III – II тис. до н.е.); в гомерівський період (XI – IX ст. до н.е.) – поліс це місто та село водночас, племінні центри; в архаїчний період (VIII – VI ст. до н.е.) поліс починає оформлятися як центр ремісництва та торгівлі, переростає на специфічну форму держави, в основі якої знаходився громадянський колектив.

Вже згадувалося, що головною передумовою формування полісу як форми держави в Греції стала міграція дорійських племен, які принесли з собою традиційні для архаїчного суспільства *потестарні форми управління*: народні збори, раду старійшин, військового ватажка. Під час оформлення полісу як нового типу держави відбувалося своєрідне «змагання» між означеними центрами влади. Залежно від того, який з них «перемагав» в тій чи іншій державі – можна виділити кілька форм майбутніх полісів.

Форми полісів: *демократичний, олігархічний, аристократичний.*

Демократичний поліс (*demos* – народ, *kratos* – влада, тобто – влада народу) являв собою таку форму держави, в якій доступ до влади мали широкі верстви повноправних громадян. У таких полісах разом з радою старійшин та народним

зборами функціонували так звані «магістратури» – виборні посади, на які могли обиратися самі громадяни.

Олігархічний поліс (*oligarchia* – влада небагатьох) являв собою таку державу, в якій провідні позиції у суспільстві, і відповідно – реальний доступ до влади мала значно обмежена, якщо порівнювати з демократичними полісами, кількість населення. Фактично владу концентрували в своїх руках вихідці з тих груп населення, що займали провідні економічні, а згодом і політичні позиції у суспільстві (верхівка купецтва, лихварів, військові, аристократія). Представники означених груп контролювали діяльність ради старійшин, магістратур та народних зборів, які як правило на той момент відігравали номінальну роль.

Аристократичний поліс (*aristos* – найкращий, благородний, *kratos* – влада, тобто влада найкращих, влада аристократії) був таким, де влада належала верхівці суспільства, що походила з родової знаті, а тепер соціальної еліти. У таких полісах представники знаті займали всі посади в органах управління, і провідним органом влади була колишня рада старійшин.

Для всіх форм полісів були притаманні наступні принципи управління:

(1) *колегіальність* (принцип управління, за яким керівництво здійснюється групою осіб, які мають рівні права при вирішенні тих чи інших проблем. Згідно з цим принципом відбувається обговорення та узгодження тих чи інших рішень кількома особами, враховується колективна думка. Якщо хтось проти, шукають компромісний варіант. Приклади: колегія архонтів в Афінах, герусія в Спарті);

(2) *виборність* (на виконання тих чи інших посадових обов'язків людей обирали, а не призначали. Не завжди кожен повноправний громадянин міг дозволити собі балотуватися на ту чи іншу посаду, тобто бути обраним. Проте, всі повноправні громадяни мало право обирати посадовців – відповідно контролювати владу та впливати на її формування беручи участь у виборах);

(3) *тимчасовість* (обмеженість у часі) (всіх посадовців обирали на певний, законами встановлений термін, як правило один рік, але могло бути менше чи більше. Посада у спадок, як це могло бути на Сході, не передавалася. Коли термін посадовця завершувався – відбувалися наступні вибори. Залежно від місцевих законів, могли переобрати і попереднього посадовця, якщо його діяльність задовольняла громаду);

(4) *відповідальність, підзвітність* (наприкінці свого перебування на тій чи іншій посаді обраний посадовець мав звітуватися перед народними зборами чи іншими колективними органами влади про свою діяльність на посаді. Таким чином існував певний громадський контроль над діяльністю посадовців);

(5) *поділ влади* (не слід плутати з сучасним принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Проте, це також була спроба не допустити концентрації влади в руках вузького кола осіб, чи навіть однієї особи. Влада у суспільстві в цілому – розподілялася між різними органами влади: народними зборами, радою старійшин, магістратурами. Різні органи влади могли контролювати один одного та були своєрідними противагами один одному).

Процес оформлення полісу супроводжувався наступними явищами:

- Боротьба демосу та аристократії
- Кодифікація права (запис перших законів)
- Велика грецька колонізація
- Заборона боргової кабали
- Встановлення ранне-тиранічних режимів.

Боротьба демосу та аристократії

Процес формування полісу як держави-громади, держави-общини відбувався на фоні активної суспільно-політичної боротьби між такими категоріями грецького суспільства які сформувалися під час розпаду родових структур – демос та аристократія (колишня родова знать). Основними напрямками боротьби були: (1) боротьба за збереження права на володіння землею в межах полісного фонду, (2) відміну боргового рабства, (3) боротьба за запис законів. Проблема втрати землі була важливою не тільки в економічному розумінні (втрата можливості годувати родину), а й в політичному, бо володіння землею в межах полісного фонду супроводжувалося і певними громадянськими політичними правами (брати участь у народних зборах, виставляти свою кандидатуру на ту чи іншу посаду, обирати магістратів). Таким чином, втрата землі означала і втрату статусу повноправного громадянина. Із зростанням диференціації у грецькому суспільстві – наявними були процеси втрати землі представниками рядового населення (наприклад борги) та концентрації її в руках аристократії. Відповідно – з землею аристократи концентрували в своїх руках і політичну владу. Тому для демосу важливим було не допустити переходу громадської землі у розпорядження тільки аристократів. Одним з головних шляхів досягнення цього – було прийняття відповідних законів.

Кодифікація права

Проблема запису законів (як початок для кодифікації права) була іншим важливим питанням у протистоянні демосу та аристократії. Окрім того – запис законів був показником рівня розвитку держави, бо перші писані закони виникали тільки у тих полісів, що досягли певного рівня. Родова аристократія, спираючись на багатство та механізми давніх традицій, фактично почала захоплювати владу у полісах, що народжувалися, та вміло використовувати інститути родового суспільства у своїх інтересах. Однією з традицій було те, що не записані норми звичаєвого права, які регулювали відносини у суспільстві, тлумачили представники родової знаті. Не фіксовані норми звичаєвого права робили за можливе їх вільну інтерпретацію, а отже і свавілля тих, хто їх тлумачив. Для того, аби гарантувати рівність всіх громадян при розгляді тих чи інших спірних питань – важливим було зафіксувати норми, аби вони були однаковими для всіх – і для вихідців з демосу, і для вихідців з аристократії. Перші відомі записані закони, що виникли у Греції припадають саме на період формування полісу та боротьби між демосом та аристократією – VIII – VI ст. до н.е. Більшість з них не збереглася до наших часів, проте є чисельні згадки про них у пізніших античних авторів. Закони ці не мали форму та структури сучасних законів, вони скоріше були записом тих давніх норм, що

вже довгий час діяли у суспільствах тих чи інших полісів та відображали ті норми, за якими суспільство існувало (приклад: закони Драконта в Афінах, Велика ретра Лікурга в Спарті). Однак, перші фіксовані (записані) закони також містили вже і відображення нових реалій – суспільства державного, в якому відбулися соціальна та майнова диференціація, поділ суспільства на певні стани, формування органів влади, виокремилася приватна власність.

Якщо спробувати узагальнити перші фіксовані закони давніх греків, то можна визначити наступні основні моменти, які вони мали регулювати: (1) гарантія особистої свободи повноправних громадян; (2) гарантія прав кредитора та боржника; (3) затвердження та захист приватної власності; (4) обмеження або навіть заборона боргового рабства для повноправних громадян полісу; (5) компетенція народних зборів та інших органів влади; (6) обмеження компетенції ради старійшин (у тих полісах, де існували передумови для перемоги демосу, і відповідно – встановлення демократичної форми правління).

Значення появи перших фіксованих законів та початок кодифікації права мав велике значення для формування полісу, бо було істотно обмежено вплив аристократії та трактування та тлумачення норм права та були закріплені основні права (політичні та економічні), що сприяло розвитку саме полісної політичної системи.

Велика грецька колонізація

Колонізація – процес заснування нових поселень на чужих землях – був притаманний багатьом давнім народам. Але найбільше у цьому відзначилися греки та фінікійці. Грецька колонізація VIII – VI ст. до н.е. була найбільш масовою за обсягами, кількістю заснованих колоній, та масштабами, тому й отримала в історії назву «Велика грецька колонізація». У контексті процесу формування полісу колонізація відіграла дуже важливу роль. Основні причини колонізації:

(1) аграрне питання (нестача земель при зростаючій кількості населення);

(2) економічний інтерес (встановлення торговельних контактів з іншими землями, пошук ринків збуту ремісничої продукції, сировини для ремісництва, зерно);

(3) політичні проблеми (в результаті суспільно-політичної боротьби в полісах демос-аристократія або аристократія-аристократія, переможене угруповання як правило мало покинути свій поліс. При переселенні в інший поліс такі громадяни не могли бути повноправними, тому для них кращим було заснувати колонію, де б вони ставали повноправними).

Завдяки колонізації велика кількість греків з Балкан була забезпечена землею, а отже і підтвердила свої політичні громадянські права.

Заборона боргової кабали

У VII ст. до н.е. у Греції відбувався остаточний розпад родових відносин та майнова диференціація. Її негативними наслідками було обезземелення рядових членів общини, з якої формувалася громадянський колектив. При втраті землі за борги або за інших обставин – людина втрачала і громадянські політичні права.

Потрапляючи до стану боргових рабів, рядові члени полісних колективів втрачали статус повноправних громадян, що обмежувало соціальну базу для встановлення демократичних форм полісу та створювало умови для закріплення олігархічного або аристократичного устрою. У процесі боротьби між демосом та аристократією демос досяг того, що борги людина мала «відповідати» своїм майном, а не особою. Тобто особиста залежність повноправних громадян полісу за борги ліквідувалася (неповноправних громадян це не стосувалося), і внутрішнє джерело для постачання додаткової робочої сили (рабів) на ринки праці обмежувалося, що згодом стало передумовою до переходу до класичної форми рабства у Греції.

Встановлення ранне-тиранічних режимів

Боротьба між демосом та аристократією супроводжувалася і боротьбою всередині самої аристократії. Претензії на домінування в тому чи іншому полісі з боку окремих аристократичних родів мали форму не тільки політичної боротьби, а й дуже часто – військових заколотів (приклад – заколот Кілона). Тирани – це вихідці з аристократичних родів, які спираючись на своїх прихильників (як правило наймана та зобов'язана своєму господарю дружина) насильницькі узурпували владу у своєму полісі. З огляду на те, що їх противники – інші аристократи, такі узурпатори шукали підтримки у широких верств населення, тобто демосу. І дуже часто проводили внутрішню та зовнішню політику полісу в інтересах саме демосу, а не аристократії, до якої вони належали за походженням. Якщо політика дійсно відповідала інтересам демосу – то такого тирана підтримували, і його правління було довгим (наприклад – тиранія Пісістрата в Афінах). Але, як тільки влада тирана проявляла деспотичні риси – його режим скидали. Поява тиранічних режимів в процесі становлення полісу мала означені спільні риси (вихідці з аристократії, політика в інтересах демосу) у багатьох полісах і тому отримала назву «ранне-тиранічних режимів» (на відміну від пізньо-тиранічних, що мали місце під час кризи полісу у IV ст. до н.е.).

Результати означених процесів закріпили основні принципи полісного життя.

V ст. до н.е. (класичний період) вважається періодом розквіту полісів, що дозволило грекам вистояти у греко-перських війнах. На цей час оформилися два основних типи полісів: *аграрні* (Спарта, поліси Аркадії, Беотії, Фессалії: переважання сільського господарства, натуральний характер економіки, пасивна зовнішня політика, слабкий розвиток ремісництва та торгівлі, олігархічний політичний устрій) та *торгівельно-ремісничі* (Афіни, Коринф, Мегари, Мілет: високий рівень розвитку торгівлі та ремісництва, активна зовнішня політика, рабовласницька економіка, демократична форма політичного устрою).

Після II Пелопоннеської війни (зіткнення Спарти та Афін 431-404 рр. до н.е., переможець Спарта) починається процес кризи полісу та полісної системи взаємовідносин. Занепадають громадянські колективи; повноправні втрачають землю, але залишаються громадянами; неповноправні отримують

доступ до політики; виникає найманство; втрачаються відчуття колективізму, патріотизму; перехід до класичного рабства; не престижність фізичної праці; встановлення пізньо-тиранічних та плутократичних (*plutos* – заможний, багатий) режимів. Згодом поліси як форма державного устрою були «експортовані» на Схід, проте при збереженні зовнішніх ознак мали менший ступінь автономності, бо були включені до політичних систем елліністичних держав-монархій.

8. Особливості міжполісних відносин у Давній Греції

Специфікою міжполісних взаємин було те, що Давня Греція – це сукупність різних полісів, що різнилися політичним устроєм та економічною потужністю.

Для давніх греків було притаманним укладати різноманітні союзи, які могли мати військово-політичний, економічний та релігійний характер. Наведемо три основні типи союзів.

Сіммахія – у давній Греції військово-політичний союз, який утворювався між кількома полісами. Перші сіммахії виникли у VI ст. до н.е. Поліси, що вступали до сіммахії, мали сумісно вести військові дії, як правило мали спільну казну, рід органів врядування (синод – загальносоюзні збори, синедріон – рада представників полісів-союзників), вирішували спільні справи. Найбільш відомі сіммахії на чолі зі Спартою (Пелопонеська ліга), Афінами (I (Делосський) та II Афініські морські союзи), Фівами (Беотійський союз) та ін.

Амфіктіонія – релігійний союз грецьких полісів, який створювався для охорони спільних святилищ, храмів, організації релігійних свят і розв'язання міжплемінних питань. Як правило формувався навколо одного з популярних храмів. Приклад – Дельфійська амфіктіонія, до якої окрім грецьких полісів входила і Македонія (об'єднання полісів, які консолідувалися навколо храму присвяченого богу Аполлону у Дельфах). Дуже часто за право контролювати скарбницю дельфійського оракула розв'язувалися «священні війни».

Сімполітія – «первісна федерація», союз полісів, що утворився на базі спільного етнічного походження (Беотія, Фессалія). Це по суті держави федеративного типу, в яких поліси: передавали частку своїх прерогатив верховному органу, який управляв усією федерацією. Зовнішня політика визначалася урядом цього союзу, тоді як внутрішні справи вирішувалися в полісах (Фессалія); або створювали територіальне об'єднання, федеральне управління в якому здійснювалося в межах територіальних одиниць, тобто уніфікованою була внутрішня політика, та цілісною – зовнішня (Беотія).

Найбільш важливу роль в історії міжнародних відносин як всередині самої Давньої Греції, так і у відносинах з іншими країнами середземноморського регіону відігравали саме військово-політичні союзи (сіммахії). Сучасні дослідники наголошують на тому, що сучасні погляди на повний національний суверенітет пов'язані з міжнародним правом і знаходять паралель у грецьких міждержавних відносинах незалежних полісів.

У таблиці наведена узагальнююча характеристика основних та найбільш відомих військово-політичних союзів доби античної Греції, які відігравали найбільш важливу роль у міжнародних відносинах того часу. У таблиці наведені риси міжполісних союзів на прикладі найбільш потужних та відомих об'єднань: Пелопоннеської ліги та I Афіського морського союзу.

	Пелопоннеська ліга	I Афіський морський союз
територія	Південна, частина Середньої Греції	Поліси Середньої Греції, поліси на островах, колонії на узбережжях Середземного та чорного морів
тип полісу	<i>Аграрні</i> частина <i>торгівельно-ремісничих</i> , для яких Афіни були економічними конкурентами	<i>Торгівельно-ремісничі</i>
характер зовнішньої політики	<i>Пасивний</i> (притаманний олігархічним полісам) <i>Активний</i> (притаманний торг.-ремісн. полісам, які бажали захистити свої економ. інтереси)	<i>Активний</i> (необхідність отримати нові ринки для збуту своєї продукції, нові джерела сировини для ремісництва, поширити свій політичний вплив, забезпечити своїх повноправних громадян землею)
участь у союзі	<i>Вільна</i> (можливо було спокійно увійти та вийти з союзу)	<i>Добровільно-обов'язкова</i> (ті, хто бажав вийти з союзу – проголошувалися зрадниками, їх укріплення ліквідовувалися, війська розпускалися, мали сплачувати контрибуцію Афінам)
спільна казна	<i>Не було</i>	<i>Існувала</i> (кошти збиралися шляхом сплати щорічних внесків (форос), суму яких призначали Афіни)
спільні військові сили	<i>Не було</i> (кожен учасник в разі необхідності надсилав свої війська, а вже головне верховне командування здійснювали спартанські царі)	<i>Були</i> (війська набиралися на спільні кошти, хоча фактично це були афіські воїни)
організаційна структура	<i>Не було</i> (тільки спільне командування на час військових дій)	<i>Існували</i> (нарада представників усіх учасників союзу, але проходила в афінах, і кінцеве рішення приймали Афіські народні збори)
інше	-	Існували спроби фінансового, економічного об'єднання, афіський суд присяжних судив союзників

9. Епоха еллінізму: поєднання Сходу та Заходу у політичній історії Старого світу

В історії античного світу – це період з 30-х рр. IV ст. до н.е. до 30-х рр. I ст. до н.е., який розпочався із Східного (Великого) походу Александра Македонського проти Перської імперії та завершився завоюванням елліністичних держав, що виникли на уламках імперії Александра, Римом. Вперше поняття «еллінізм» було введено до наукового обігу у 30-х рр. XIX ст. німецьким істориком І. Дройзенем. Він написав дві роботи присвячені цій історичній добі, в яких власне і запропонував це поняття. 1833 р. – «Історія Александра», 1843 р. – «Історія еллінізму».

В історичній літературі ведуться дискусії з приводу трактування самого поняття «еллінізм». Наведемо в узагальнюючих рисах основні інтерпретації:

(1) еллінізм – це *культурне явище*. Прибічники – Леві, Тойнбі, Бенгстон, Фергюсон. Згідно цієї точки зору еллінізм був присутнім у тих історичних областях, в яких спостерігалось взаємодія еллінської (грецької) та місцевих (східних) культур. Інший вимір цієї позиції: еллінізм – це *наступний етап розвитку грецької культури*.

(2) еллінізм – це *елліністична цивілізація*. Це більш широке тлумачення еллінізму. Прибічники – Тарн, Кері, Уолбенк, Ростовцев. Тобто, окрім спільності у культурній сфері – в рамках певного регіону (переважно Східного Середземномор'я) спостерігалися спільні риси політичної організації та суспільно-економічних відносин. Елліністична цивілізація – це певна політична та суспільно-економічна система, якій притаманні стійкі внутрішні економічні зв'язки та політична рівновага між державами, що входили до цієї системи.

(3) еллінізм – це *конкретно-історичне явище*, характерне для обмеженого географічного ареалу з притаманними йому поєднанням та взаємодією, синтезом еллінських та місцевих елементів економічного ладу, соціально-економічного устрою та культури. Прибічники – Зельїн, Ковалев, Сергєєв, Ранович, Колобова. Головний акцент у цій позиції робився на синтез та взаємодію двох складових – еллінської (західної, грецької) та місцевої (східної).

Територіальні рамки поширення еллінізму: Північна Африка, Близький Схід, Мала Азія, Причорномор'я, Балкани.

Основні елліністичні держави та їх засновники: Єгипет – Птолемеї Лаг, Македонія та Греція – Антипатр та його син Кассандр, Мала Азія – Антигон, Месопотамія (Сирія) – Селевк, Фракія та Пропонтіда – Лізімах.

Отже, головною характеристикою еллінізму виступає поєднання, взаємодія, *синтез двох складових* – еллінської та східної. В основі синтезу двох традицій економічного, політичного, культурного життя стали два процеси, що були наявними на території давньосхідних та грецьких держав:

(1) *криза традиційних давньосхідних культур*, об'єднаних в рамках держави Ахеменідів (Персія)

[застій в економіці, несприятливі умови для розвитку торгівлі та обміну (велика кількість золота зберігалась у царських скарбницях та не пускалася в

обіг), розпад традиційних суспільних структур, повільний розвиток общинно-приватного сектору.]

(2) *криза грецького полісу* як форми держави та полісної системи взаємовідносин.

[падіння демократії, розпад громадянських колективів, міжусобні війни, перехід до класичного рабства, падіння престижу фізичної праці, недотримання головних принципів полісного життя (коли повноправне громадянство було доступним лише за умов володіння землею з полісного фонду)].

Саме завдяки кризовому стану традицій східних та західних форм стало можливим їх поєднання, взаємне сприйняття інших традицій.

Синтез був неоднаковим на всіх землях елліністичного ареалу. Цю неоднаковість можна визначити за двома основними критеріями: (1) по *домінуючому елементу* (в одних країнах чітко простежується домінування східних елементів, в інших – еллінських, в третіх – рівномірне поєднання східного та західного. При цьому – чим далі від Греції – тим меншим був вплив грецького (західного, еллінського) елементу); (2) по *тій сфері, де відбувався синтез* (в одних країнах найбільш помітно змінилася соціальна структура, в інших – синтез охопив тільки культуру або сферу влади, в третіх – в усіх сферах). У зв'язку з цим виділяють район так званого *класичного еллінізму*, тобто ті території де синтез демонстрував поєднання обох елементів та охоплював всі сфери (політичну, економічну, соціальну, культурну) – це територія Єгипту та країн Близького Сходу.

Окреме питання пов'язане з територією Греції та Македонії. На цих землях, окрім культурних впливів зі сходу, синтезу побачити не можна, тому деякі історики не включають ці країни до складу елліністичних. Проте, враховуючи ті соціально-економічні, політичні, культурні зв'язки, які існували між означеними країнами в добу еллінізму, така точка зору вважається більшістю істориків неправомірною.

В чому власне синтез проявлявся?

У соціальній сфері

Головним чином основні зміни відбулися у верхівці. Місцева земле- та рабовласницька аристократія доповнилася прийшлим елементом – аристократією військовою. Спочатку між ними існували певні протиріччя, але згодом відбувається їх злиття, еліта ускладнюється за етнічним походженням (місцеві еліти плюс греко-македонці). Щодо середніх та нижчих прошарків населення – особливих змін не відбувалося. Греки та македонці на правах народів-завойовників (в традиціях того часу) стають привілейованим прошарком, основні місця їх зосередження – новоутворені поліси (ті, що засновувалися під час східного походу Александра Македонського та пізніше – елліністичними правителями).

В економічній сфері

Співіснування двох форм рабства: патріархального (східного), з притаманними йому самопродажем та борговим рабством, та класичного. Співіснування двох форм земельної власності: східної (державна власність на

землю, ділянки землі роздаються у спадкове володіння за умови виконання певних обов'язків: служба в адміністративному апараті, війську, храмі...) та західної (антична форма; приватна власність, коли людина могла повністю в межах існуючих норм розпоряджатися землею: продавати, дарувати, заповідати, здавати в оренду; ця форма власності існувала у новоутворених полісах, які власне і були своєрідними осередками «західних» традицій життя на Сході).

У політичній сфері

Співіснування східної деспотії та полісного устрою. Але, ані східна деспотія, ані поліс не існували в елліністичних державах у чистому вигляді. Полісна структура існувала тільки у нових містах, що виникли під час походу та пізніше. У таких містах основним населенням були греки та македонці, тому там і було влаштовано полісну систему із самоврядуванням, античною власністю на землю. Проте, це не був класичний поліс, бо в кожному з них був присутнім царський чиновник, що спостерігав за життям міста, тобто повного суверенітету такі поліси не мали, не могли самостійно вести зовнішню політику. Щодо східної деспотії, то зовнішньо всі її ознаки були присутніми (Східна деспотія – «ніким та нічим не обмежена влада царя», форма держави, при якій вся повнота влади, не обмежена законом, належить одноосібному правителю. Він є спадковим монархом, править за допомогою складного військово-бюрократичного апарату. Східній деспотії притаманні повне свавілля влади та безправне становище населення, що підтримується сакральним характером влади правителя. Економічною основою східної деспотії є державна форма власності на землю та домінування державного сектору (великі царські та храмові господарства) економіки над общинно-приватним.) Проте, саме існування самоврядованих міст на території елліністичних держав та проникнення приватної власності було своєрідним обмеженням повновладдя східного деспота, що не дає можливості характеризувати ці країни в означений період як східну деспотію.

У сфері культури

Тут синтез мав найбільш всеохоплюючий та широкомасштабний характер. Запозичувалися знання з усіх галузей, які на той момент були розроблені східними та західними народами. У релігійній сфері – взаємопроникнення культів, що згодом стало однією з передумов виникнення християнства.

10. Політична трансформація Риму: від республіки до імперії

Давньоримська держава у своїй історії пройшла три основних етапи: царський період (VIII – VI ст. до н.е.), Республіка (V – I ст. до н.е.), Імперія (I – V ст.).

Період Республіки, що тривав більше п'яти століть, завершився тим, що Рим з міста-держави полісного типу перетворився на велике територіальне об'єднання, що виходило далеко за межі Апеннінського півострова. Саме розширення границь римської держави, внаслідок успішних завоювань, стало

основною передумовою для переходу до нового типу держави. Історичними проявами необхідності змінити устояну, але таку, що вже не відповідає новим політичним умовам, форму керування, можна назвати весь комплекс політичних конфліктів в I в. до н.е.

Період з 30-х рр. II ст. до н.е. по 30-і рр. до н.е. ще самі римляни назвали епохою «громадянських війн», маючи на увазі гострі зіткнення усередині Рима між представниками різних політичних угруповань. До них необхідно додати прояви соціального невдоволення (виступу римського плебсу, повстання рабів) і боротьбу італіків за повні римські права.

(1) Масштаби імперії, (2) нездатність сенатського уряду забезпечити керування державою, (3) роль, що зростала, армії – були основними причинами, які об'єктивно сприяли встановленню одноособової влади в Римі.

Масштаби імперії

На початок I ст. до н.е. до складу римської держави входили: власне Італія (Апеннінський півострів), значна частина Галлії й Іспанії, Македонія, Епір й Ахайя (Греція), частина Малої Азії й Східного Середземномор'я, Кіренаїка й Нумідія (Північна Африка), з територією колишнього Карфагена. На цих землях були організовані римські провінції, сенатські й імператорські, що управлялися призначуваними й досить часто змінюваними посадовими особами (проконсули, легати, квестори, пропретори).

Нездатність сенатського уряду керувати державою

Відсутність постійного бюрократичного апарата, тимчасовість перебування на посаді, децентралізованість у загальному керуванні провінціями, що в рамках полісної системи держави було нормальним явищем, на землях великих володінь Рима тепер було скоріше негативним. Нобілітет (знатні римляни), що найбільше завзято відстоювали збереження республіканських (полісних) традицій до кінця I ст. до н.е. фактично втратив своє політичне значення. На політичній арені Рима з'явилися представники інших соціальних груп, які були зацікавлені в трансформації політичної системи.

Роль армії

До всього цього необхідно додати особливе положення, що стала в римському суспільстві займати армія. Після реформи Гая Марія в 107 р. до н.е. вона перетворилася в окрему соціально-політичну силу, інтереси якої прямо залежали від командуєчих легіонами, успіхи яких могли забезпечити воїнів землею, військовим видобутком, пільгами. Такі явища суспільно-політичного життя Рима як диктатура Сули, змова Катиліни, диктатура Цезаря «підготували» римське суспільство до можливості встановлення одноосібної влади. При збереженні республіканських форм, з такими їхніми рисами як підзвітність посадових осіб, виборність, тимчасовість перебування на посаді, були сформовані механізми, завдяки яким одна людина одержувала у свої руки практично необмежену владу, будучи обраною на кілька посад одночасно, опираючись на віддане йому особисто військо й певну групу населення як у самому Римі, так і за його межами.

Діяльність названих військово-політичних діячів Рима підготувала ґрунт для виникнення такої форми як «принципат»: режим, при якому фактично одноосібне правління ховалося за республіканськими «декораціями», які ще проіснували два століття. Перший принцепс – Октавіан Август – своєю внутрішньою й зовнішньою політикою заклав основи майбутньої системи домінації – відкритої монархічної форми правління.

Питання для самоконтролю

1. Якою була специфіка аграрних суспільств Стародавнього Сходу?
2. Якою була соціальна ієрархія в державах Стародавнього Сходу?
3. Яким чином відбувалась трансформація Риму від республіки до імперії?

Література:

1. Вульф Е.Р. Європа і народи без історії / Пер. з англ. Ігоря Пошивайла. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 535 с.
2. Голованов С.О. Історія Стародавнього світу : навч.посіб. для студ.вищ.навч.закл.істор.спец. Т.1 / С.О. Голованов. *Всесвітня історія* : в 5 т. Київ : Київ.ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. 472 с.
3. Зейдлер Гж.Л. Політична думка стародавнього світу. Львів, 1959. 118 с.
4. Історія зарубіжних політичних вчень : навч.-метод. посіб. / Ф.М. Кирилюк, О. В. Батрименко. Київ : ТОВ «XXI ст.: Діалог культур», 2005. 254 с.
5. История Древнего мира. В 3-х книгах./ Под ред. Дьяконова И.М. – Книга 1. Ранняя древность. М. 1989. С.31-57.
6. Кирилюк Ф. Історія політології : підручник для вищих навч. закл. Київ : Знання України, 2001. Т. 1. 354 с.
7. Кирилюк Ф. Стародавня політологія. Київ : Товариство «Знання» України, 2000. 192 с.
8. Класики політичної думки (від Платона до Макса Вебера). Київ : Тандем, 2002. 581 с.
9. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. Курс лекцій. – К., 1996. 480 с.
10. Крип'якевич І. Всесвітня історія у 3-х кн. Київ : Либідь, 1995. Т.1. 428 с.
11. Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 46-54.
12. Ставнюк В.В. Коментарі, післямова. *Арістотель. Нікомахова етика*. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. С. 458-459.
13. Ставнюк В.В. Становлення та еволюція афінського поліса. Київ : Аквілон-Плюс, 2005. 217 с.
14. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ : Вища школа, 1994. 215 с.
15. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ : Вентуріб 1994. 310 с.

16. Elton H. *The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History* Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 402 p.
17. Neil B., Simic K. (Eds.). *Memories of Utopia: The Revision of Histories and Landscapes in Late Antiquity*. Routledge Monographs in Classical Studies, 2019. 300 p.
18. Van Creveld M. *The Rise and Decline of the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 448 p.

Інформація про авторів

Бессонова Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародного права Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ); bessonm@gmail.com.

Білоножко Сергій Володимірович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (Запоріжжя); 63bsv@ukr.net.

Давлєтов Олександр Рашидович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (Запоріжжя); dar5zp5ua@gmail.com.

Казакова Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (Запоріжжя); kazox6@gmail.com.

Маклюк Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (Запоріжжя); onmacluk@gmail.com.

Нестеренко Людмила Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (Запоріжжя); nezumi@ukr.net.

Черкасов Станіслав Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (Запоріжжя); stancherkasov@gmail.com.

Навчальне видання
(українською мовою)

Маклюк Ольга Миколаївна
Нестеренко Людмила Олексіївна
Бессонова Марина Миколаївна
Давлетов Олександр Рашидович
Казакова Оксана Миколаївна
Черкасов Станіслав Сергійович
Білоножко Сергій Володимірович

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Міжнародні відносини, соціальні комунікації та регіональні
студії»
освітньо-професійної програми «Країнознавство»

Рецензенти: *В.М. Андрєєв*
І.М. Спудка

Відповідальний за випуск *А.В. Омельченко*
Коректор *С. С. Люта*